

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

Təranə Çerkəz Qızı Şükürova

**MÜSTƏQİLLİK QAZANMIŞ TÜRK
DÖVLƏTLƏRİNİN DİLLƏRİNDE TERMİN
YARADICILIĞININ ƏSAS MEYLLƏRİ
(Azərbaycan və özbək dillərinin materialları əsasında)**

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2006

Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

K.A.VƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru

Rəsmi opponentlər:

S.A.SADIQOVA
filologiya elmləri doktoru

Q.M.MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri doktoru,
əməkdar jurnalist

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə «_____» _____ 2006-cı il saat «____» da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti - 31, 5-ci mərtəbə,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2006-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri doktoru, professor:

Q.İ.MƏŞƏDİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Bütün dövrlər ərzində xalqlarımız dost olmuş, mədəni və mənəvi dəyərlərlə qarşılıqlı surətdə faydalananmışlar. Dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrə də davam etməkdədir.

Bu baxımdan 1996-ci ildə imzalanan «Azərbaycan və Özbəkistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilənin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məhz bu illərdən sonra Azərbaycan və Özbəkistan arasında olan əlaqələri inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Həmin əlaqələri elmi baxımdan öyrənmək və inkişaf etdirmək əsərin əsas tədqiqat obyektiనə çevrilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. 1991-ci ildə Sovet imperiyası süqut etdikdən sonra tarixi zərurət kimi türk xalqları müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqillik təkcə tarixilik baxımından deyil, həm də dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Öz milli konstitutsiyalarına sahib olan türk xalqları milli dillərini dövlət dili elan etdilər.

Milli dillərə verilən bu status onların inkişaf perspektivini artırır və informativ dil kimi böyük dairəyə çıxmasına zəmin yaradırdı. Şübhəsiz ki, burada dilin kommunikativlərini artırmaq məqsədilə bir sıra dildaxili və dilxarici amillərin rolunu qeyd etmək lazım gəlir. Tarixi formasiyanın dəyişməsi, ilk növbədə, qohum dillərin də terminoloji sistemini öz müsbət təsirini göstərir. Yeni iqtisadi mühit-iqtisadiyyat terminlərini, siyasi şərait – siyasi terminləri, mədəniyyət, elm, təhsil dəyişmələri, ordu quruculuğu və s. yeni terminlərin yaranmasına olverişli şərait yaradır.

Dissertasiyada Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, hər iki dilin materialları əsasında terminologiyanın formallaşması tarixi və termin yaradıcılığının əsas meylləri şərh edilmişdir. Məhz bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya aktualıq kəsb edir.

Aparılan araşdırırmalar göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyşikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyllərindən olaraq diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə dillərin terminoloji sistemində alınmalara meyl xeyli artmışdır. Həmin alınma vahidlərin isə müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılması tədqiqat obyekti kimi onların elmi cəhətdən öyrənilməsinə gətirib çıxarırlar. Məhz bu baxımdan dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək dilləri

kontekstində deyil, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-türk, Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması türk dilləri üçün mühüm elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir, onları informativ dil kimi dünya arenasında tanıldı.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlərin tədqiq tarixini izləmək;

- termin anlayışının elmi funksiyasını aydınlaşdırmaq,
- müstəqillik illərində və bu illərə qədər tədqiq olunan dillərin terminoloji sistemində hansı meyllərin mövcud olmasını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

1. İlk dəfə olaraq Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaradılığı prosesi müqayisəli şəkildə araşdırılmış və müstəqillik illərində onların yaranma meylləri müəyyənləşdirilmişdir.

2. Dissertasiyada termin yaradılığının tarixi inkişaf mərhələlərinə yəni baxışla yanaşılmış, qarşılaşdırılan dillərin hər birində terminoloji vahii əmələ gəlməsində iştirak edən vəsitələrə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

3. Dissertasiyada Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müasir vəziyyəti ayrı-ayrı sahələr üzrə şərh edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyadan nəzəri cəhətdən terminoloji lügətlərin yaradılmasında, sahə terminologiyasına dair monoqrafiyalarda, bakalavr və magistr pilləsində oxuyan tələbələr üçün kurs və diplom işlərində zəruri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu əsər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi, o cümlədən bu dillərin terminologiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi perspektivlərini aşkara çıxarıır.

Tədqiqatın metodu və mənbələri. Dissertasiyada dilçiliyin təsviri, tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Terminologiya ilə bağlı Azərbaycan, özbək və rus dillərində yazılışmış monoqrafiyalar, müstəqillik illərində Azərbaycanda və Özbəkistanda hazırlanmış terminoloji lügətlər, Azərbaycan, özbək, rus dilçilərinin əsərləri, kütləvi informasiya materialları mənbə kimi tədqiqata çəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində hazırlanmış, dissertasiya ilə bağlı elmi-seminar və konfranslarda məruzələrlə çıxış edilmişdir. Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən 10 məqalə və iki tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciyyəsi» adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, aprobasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

«Giriş»də Azərbaycan və Özbəkistan arasında olan ictimai-siyasi, mədəni və elmi əlaqələrdən danışılır.

Uzun illərin mübarizəsindən sonra müstəqillik, suverenlik qazanmış həm Azərbaycan, həm də özbək xalqı tarixin çətin, məsuliyyətli və şərəfli dövrünü yaşayır. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi dəyişikliklər bu xalqların dillərlində də öz təzahür formasını tapdı. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin elmi üslubu yeni-yeni terminlərlə zənginləşdi.

Terminlər elmi üslubun materialları kimi nəzərdən keçirilir. Buna görə də Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaradıcılığını öyrənmək əsərin əsas tədqiqat obyekti kimi seçilmişdir.

Dilə daxil olan hər bir yeni termin mətbuat vasitəsilə yayılır və tez bir zamanda müəyyən bir qismi ümumişləklilik qazanır. Azərbaycan mətbuatının sürətli inkişafı alınma terminlərin dildəşiyiciləri tərəfindən tanınmasına götərib çıxarıb. Bu gün mətbuatın dilində yüzlərlə alınma termin və söz işlənir ki, onların yazılışı ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olmalıdır. Lakin ədəbi dilimizdə bir sıra alınmalar müxtəlif formalarda işlənir. Məsələn, *kompiuter-kompyuter, prodüser-prodüsser, diesel-dizel, depressiya-depresiya* və s. Bundan başqa, müəssisə, firma və ofislərə verilən adların əksəriyyəti alınmadır. Bu gün şəhərimizin küçələrindəki reklam lövhələrindəki leksemələrin çoxu əcnəbi dillərdən götürülmüşdür. Məsələn: *Ramstore, İmprashop, Caspian Shop, «Hagina»* gözəlik salonu, *«Pantamo»* geyimi mağazası, *Medservice, Ideal dizayn* və s. Bu formada əcnəbi adların işlənməsi dilimizin doğma faktorlarını korlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına qədər ifadə etmək qüdrətinə malik bir dildir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı və geniş tətbiqi üçün zəmin yaratmışdır. Bu fə-

man Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi yolunda dövlət qayğısının artırılması deməkdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli mili sərvəti hər bir azərbaycanlı göz bəbəyi kimi qorunmalı, ona daim qayı ilə yanaşmalıdır. Bu, hər bir azərbaycanının müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Dissertasiyanın I fəsli "**Türk dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi**" adlanır. Üç bölmədən ibarət olan bu fəsildə Azərbaycan və özbək dillərinin terminoloji sistemi müzəyyən ardıcılıqla izlənilmiş, Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

"**Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər**" adlı I bölmədə terminologiyanın inkişaf tarixi və öyrənilməsi kimi mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.Vinoqradov terminologiyanın inkişaf yollarından bəhs edərkən yazır: "Terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə milli-tarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl dünya elminin bəşər sivilizasiyasının dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemidir".¹

1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalioğlunun təşəbbüsü sayəsində yaradılan İstilah Komissiyası Azərbaycan dili terminoloji sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrlərdə görülən işlərdə kəmiyyət və keyfiyyət etibarılə fərqli cəhətlər özünü göstərmiş, terminologiyanın həm nəzəri cəhətləri, həm də müxtəlif sahələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Terminologiya Komitəsi 2001-ci ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. 2003-cü ilin iyulunda Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir.

Zənnimizcə, terminologiyanın öyrənilməsi təkcə dilçilik problemi deyil, milli problem kimi ictimai şəraitlə bağlıdır. Məhz terminologiya ictimai quruluş baxımından inkişaf edir, yeniləşir və zənginləşir.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycanda terminologiyanın tam elmi şəkildə öyrənilməsi XX əsrin II rübündən başlamışdır. Doğrudan da, XX əsr Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsindəki nailiyyətlərilə səciyyələnir.

M.Qasımov ilk dəfə olaraq "Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları" əsərini yazmış və terminlərin elmə söykənən geniş izahını ver-

¹ Виноградов В.В.Вступительное слово. // Вопросы Терминологии М.: Изд.во АНССР, 1961, с.7.

mişdir. Bu iş terminologiyanın tədqiqində ilk addım idi. Müəllif terminologiyanın tarixini üç dövrə ayırmışdır:

1) XII-XIII əsrlərdən başlayaraq XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr; 2)XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr; 3)Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğandan sonrakı dövr.¹

S.A.Sadıqova terminologiyanın inkişafının ədəbi dilin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərərək fizika-riyaziyyat terminologiyasının inkişafını aşağıdakı dövrlərə bölür: 1.VII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr; 2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr; 3.Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğandan sonrakı dövr²

Yuxarıdakı dövrləşdirmədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, termin həm də tarixi kateqoriyadır. Çünkü xalqımızın möhtəşəm sənət abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində terminologiyanın müxtəlif sahələrinə - *hərbi, dini, müsiqi, tibb* və s. aid çoxlu sayıda terminlərə rast cəlmək olur. *hərbi*: *çavuş-gözətçi*, *musiqi*: *qopuz*, *tibbi*: *sayru-xəstə, həkim* və s.

Dissertasiyada M.Kaşgarinin "Divani -lügət-it-türk" əsərində, M.F.Axundov və H.Zərdabının dilində işlədilən terminlər barədə də məlumat verilir.

Termin məsələsinin həlli həmişə türkoloqların, dilçilərin müzakirə obyekti olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın böyük problemləri içərisində türk xalqlarının əlifba, imla məsələləri ilə yanaşı, termin məsələsi də müzakirə olunmuşdur. 1990-cı illərdən sonrakı siyasi şərait digər elm sahələri kimi terminologiyanın da inkişafına təkan verdi.

Azərbaycan xalqı müştəqillik əldə etdikdən sonra onun terminoloji leksikasında alınma terminlərin sayı xeyli artdılmışdır. Dilə daxil olan alınmaların elmi şəkildə araşdırılması isə terminologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Belə istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan biri N.Məmmədlinin "Alınma terminlər" əsəridir.³

Müəllif özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq alınma termin anlayışına yeni mənə vermiş, bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir.

S.Sadıqova Azərbaycan dilciliyində terminologiyanın inkişafı

¹ M.Qasımov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, s.43.

² Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, s.29-30.

³ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 312 s.

üçün öz töhfələrini verən alimlərdəndir. Onun "Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri məsələləri" əsəri terminlərin elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl təhlili ilə diqqəti cəlb edir.¹

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilciliyində sahə terminologiyası geniş öyrənilmişdir. Buraya həm lüğətçilik, həm də elmi monoqrafiyalar daxildir. Son illərdə terminologiya sahəsində R.Cəfərov, A.Cəfərova, M.Abdullayeva, İ.Qasimov, S.Quliyeva və başqa dilçi alimlərimiz sanballı tədqiqat əsərləri yazmışlar.²

I Fəslin II bölməsi "**Özbək dilində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər**" adlanır.

Özbək dilciliyində terminologiyanın geniş şəkildə öyrənilməsi son illərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Doğrudur, Özbəkistanda terminlərin normalaşması və təkmilləşməsi, elmi-texniki terminlərin öyrənilməsi 1920-ci illərə təsadüf edir. 1920-ci illəri Özbəkistanın dirçəliş illəri kimi qeyd etmək daha məqsədə uyğundur. Elmə, təhsilə olan diqqət bu illərdən formalamaşağa başlamışdır. 1927-ci ildə Özbəkistanda "Əlisba Komitəsi" ilə yanaşı "Dil və Terminologiya Komitəsi" yaradıldı.

Özbək dilçisi R.Daniyarov "Özbəkistanda terminologiyanın inkişaf tarixini oktyabr çevrilişində sonraya aid edir"³

1929-cu ildə Səmərqənddə I terminoloji konfrans keçirilmişdir. Konfrans özbək dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da bir şöbə kimi inkişaf yollarını göstərmişdir. 1930-cu illərə qədər özbək dili terminologiyasının aktual, sərf nəzəri problemləri ilə bağlı bir tədqiqat işinin adını çəkmək çox çətindir. Bu baxımdan özbək dili terminologiyasının nəzəri cəhətdən öyrənilməsində İ.Tursunovanın "Terminologiya məsələləri" adlı əsərini

¹ Sadıqova S.A.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri, Bakı: Elm, 2002. 230 s.

² Cəfərov R.S. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. nam... diss. Bakı: 1990, 143 s; Cəfərova A.S. Azərbaycan xalq təbabəti terminlər. nam... diss., Bakı: 1994, 133 s.; Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. nam... diss. Bakı: 1997, 226 s; Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma tarixi. Bakı: Nurlan, 2000, 215 s.; Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafi. Bakı: Nurlan, 2001, 197 s.; Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003, 184 s.

³ Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях Наук союзных республик. М.: Наука, 1983, с. 285

seyd etmək olar.¹

Lakin terminologiya sahəsində tədqiqat üsulu həmişə eyni şəkildə davam etməmişdir. R.Daniyarov özbək dilinin terminləri üzərində böyük elmi iş aparmış və onun tədqiqatının nəticələri "Özbək dilinin texniki terminologiyası" əsərində əks olunmuşdur.

1959-cu ildə Özbəkistanda keçirilən I Ümumittifaq terminoloji konfransda müxtəlif sahələrə aid terminoloziyanın yaradılması və inkişafı kimi məsələlər müzakirə olunmuşdur.

1991-ci ildə sovet imperiyası süqut etdikdən sonra bütün respublikalarda olduğu kimi, Özbəkistanda da durğunluq illeri özünü göstərdi. Avropaya integrasiyanın nəticəsi kimi bir sıra yeni-yeni modellər, sahələr meydana gəldi. Həmin sahələri əks etdirən lügətlərin tərtibatına böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, Özbəkistanda müstəqillik illərində lügətçilik daha geniş vüsət aldı.

Müstəqillik illərində Terminologiya Komitəsi 1990-ci ilin fevralından fəaliyyətə başladı. 1991-ci ildə Terminologiya Komitəsi ilk konfransında elmi-texniki terminlərin tərtibi haqqında elmi tövsiyələrini verdi.

1994-cü ildə Özbəkistanda dövlət səviyyəsində latin əlifbasına keçid prosesi baş verdi. Ölkədə çap olunan qəzet, jurnal və kitablarla ya-naşı, terminoloji lügətlərin də latin qrafikası ilə nəşri əmənəvi xarakter almağa başladı. Hal-hazırda, Özbəkistanda elmi terminoloji lügətlərin yaradılması prosesi gedir.

Dissertasiyanın "**Terminoloji lügətçilik**" adlı III bölməsində isə Azərbaycan və özbək dillərinin ilk terminoloji lügətləri araşdırılmış, müstəqillik illərində çap olunan lügətlər haqqında məlumatlar verilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər elm və texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə terminoloji lügətlər nəşr olunmuşdur. Hər hansı bir dildə terminoloji lügətlərin yaradılması həmin xalqın həyatında mədəni hadisə kimi qiymətləndirilir.

M.Qasimov terminoloji lügətlərin formallaşması üçün bir sıra principlər irəli sürür: 1.Terminoloji lügətlər tərtib edilərkən ilk növbədə elm və texnikanın terminologiya cəhətidən ehtiyac hiss edilən sahələri nəzərə alınmalıdır. 2.Terminoloji lügətlərin sözlüyüne daxil edilən terminlər isim formasında, həm də adlıq halda işlədilməlidir.3.Terminoloji lügətlərin sözlüyü elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsini əks

¹ Tursunova S. Terminologiya məsələləri. Toşkent, Özneşr, 1933, 70 s.

etdirməlidir.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji lügətçilik bu gün də elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsini bütövlükə əks etdirir. Elm və təhsilin inkişafında terminoloji lügətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Dilek daxil olan yeni terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid terminlərin mənası bu cür lügətlərin vasitəsilə aydınlaşır.

Terminoloji lügətlərin tərtibi haqqında Q.Bryanitseva öz fikrini belə izah edir. "Terminoloji lügətlər yaratmaq ideyası yeni deyil, onların çapı 30-cu illərdən başlayır".²

Doğrudur, tədqiq olunan dillərdə 1930-cu illərdən etibarən terminoloji lügətçilik ənənəvi şəkildə inkişaf etməyə başlayır.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda ilk terminoloji lügət Ə.Şıxlinski-nin 1922-ci ildə çap olunan "Ruscadan-Azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü"dür.³

Özbək dilçiliyində isə ilk terminoloji lügət kimi 1926-ci ildə çap olunmuş "Siyasi hüquq lügət"ini misal göstərmək olar.⁴

İlk terminoloji lügətlərin araşdırılması lügətçiliyimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1952-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminoloji lügətlərin həm sayı, həm də keyfiyyəti artmışdır. Müqayisə etdikdə aydın olur ki, 1930-40-ci illər arasında təqribən 35, 1940-52-ci illərdə 4, 1942-52-ci illər ərzində isə heç bir terminoloji lügət çap edilməmişdir. 1952-ci ildən hazırkı dövrə qədər 240-a yaxın ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloji lügətlər nəşr edilmişdir.⁵

Özbəkistanda 1930-cu illərdə təqribən 22, 1940-ci illərdə 6, 1950-60-ci illər arasında 15, 1960-ci illərdə 18, 1970-ci illərdə 29, 1980-ci illərdə 8, müstəqillik illərində 28-ə qədər terminoloji lügət çap olunmuşdur.

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973. s.41-42.

² Бряницева Г.Г. О словариках терминологических словарей. //Вопросы терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, с. 85.

³ Оруджев А.А. О состоянии и дальнейшем у совершенствовании терминологии на азербайджанском языке.//Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М.: Науки, 1983, с. 172-177

⁴ Rusca-uzbeekca siyasi hüquq lügeti. Toşkent, Öznəşr, 1926.

⁵ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002. s.181.

Dissertasiyada yeri gəldikcə digər müstəqil türk dövlətlərinin terminoloji lügətçiliyinin inkişaf tarixinə də nəzər salılmışdır. Aparılan araşdırmadan belə qənaətə gəlinmişdir ki, müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan və Özbəkistanda olan terminoloji lügətlər, Qazaxistan, Türkmenistan və Qırğızistana nisbətən daha çoxdur.

Özbəkistanda ikidilli terminoloji lügətlərin əksəriyyəti rusca-özəbkəcə lügətlərdir. 1930-cu illərdən başlayaraq buraxılan lügətlərdə üçüncü dil kimi latin dili iştirak edirdi.

Çoxdilli terminoloji lügət isə ilk dəfə olaraq Bakıda 1977-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu lügət «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türk-məncə-özəbkəcə avtomatik-idarəetmə lügət»¹ i adlanır.¹

Azərbaycan və özəbek dillərində lügətlərin tərtibi və nəşri müstəqillik illərində geniş vüsət almışdır.

1995-ci ilə qədər respublikamızda bir neçə "Rusca-Azərbaycanca hərbi lügət" çap olunmuşdur. "Azərbaycanca-rusca hərbi lügət"ə gəlin-çə isə o ilk dəfə olaraq müstəqillik illərində tərtib edilmişdir.²

Hazırda Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əksəriyyəti həm mətbuatın, həm də televiziya və radionun dilinə nüfuz etmişdir. Həmin terminlərin toplanıb nəşr edilməsində Q.Məhərrəmlinin əvəzsiz xidməti olmuşdur. Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi "Kino-televiziya radio terminlər"i lügəti əslində orijinal bir konsepsiya kimi özünü göstərir.³

Tədqiqatın II fəsli "Azərbaycan və özəbek dillərində termin yaradıcılığıının əsas istiqamətləri. Milli termin yaradıcılığı" adlanır. Bu fəsildə tədqiq olunan dillərin termin yaradıcılığı prosesində hansı meyllərin mövcud olması diqqət mərkəzində dayanır. "Söz və termin" adlı I bölmədə termin və sözün fərqi konkret faktlar əsasında izah olunmuşdur.

Müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də söz və termin problemidir. Dilçilik elmində söz və terminin tədqiqində müxtəlif fikirlər olmuş, onların bir-birinə qarışdırılması prosesləri baş vermişdir. Bu da hər iki kateqoriya arasında olan oxşar və fərqli cəhətlərlə bağlı idi. Həm sözdə, həm də terminlərdə real varlıdan doğan münasibətlər ifadə edilir. Hər iki leksik vahid nominativ xarakter daşıyır, əşyaları, hadisələri adlandırır.

Həm sözə, həm də terminə tarixi kateqoriya kimi yanaşmaq da

¹ Русско-англо-азербайджанско-кургизский-туркменский-узбекский терминологический словарь. по автоматическому управлению. Bakı: Elm, 1977, 642 s.

² Azərbaycanca-rusca hərbi lügət. Bakı: Vətən, 1995, 208 s.

³ Məhərrəmli Q.Kino-televiziya radio terminləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiyakopediyası "Nəşriyyat-Poliqrafiya birlüyü", 2002, 352 s..

olar. Çünkü onlar dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, mənə kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən hazır formada istifadə edilir.

Hal-hazırda özbək dilində "termin" və "atoma" sözləri paralel işlənsə də, "atoma" sözünün mövqeyi bir qədər zəifdir. Anoloji olaraq bu cür vəziyyət Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. Vaxtilə Azərbaycan dilçiliyində "termin" əvəzinə, "istilah" sözü üstünlük təşkil edirdi. Zaman keçdikcə istilah sözü arxaiklaşmışdır.

Bununla yanaşı, tədqiqat işində terminlərin nitq hissələri ilə ifadə vasitələrindən də danışılır. Tədqiqata cəlb edilən dillərdə müğam adları bildirən saylar da terminləşmişdir: – Azərb: *dugah*; - *duqah*, *Azərb*: - *seygah*; - *özb*: *seqah* və s. Burada dü-iki, sə-üç mənasındandır.

Müsəir ədəbi dilimizin lügət tərkibində feli sıfətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranan terminlər də mövcuddur. Məs: *klip-meker*.

Tədqiqatda terminlərin digər nitq hissələri ilə ifadəsinə də nəzər salılmışdır. 1. I tərəfi feli-sıfət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *dəyişən resurs*, *diferensiyalaşmış marketing* və s. 2. I tərəfi sıfət, II tərəfi isim: *sivil yol*, *həllədici döyüş* və s. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dillərində ən çox termin səciyyəsi daşıyan nitq hissəsi isimlərdir. Məs: *magistr*, *bakalavr*, *biznes*, *audit*.

Türk dillərində onomastik vahidlər də çox asanlıqla terminləşir. Onamistik vahidlər arasında ən çox terminləşən toponimlərdir. Məs: *Bayati-şiraz* musiqi terminidir. Müğamata aiddir. Məlumdur ki, Şiraz Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən birinin adıdır.

Hərbi sahədə isə termin səciyyəsi daşıyan çoxlu sayıda fellərə rast gəlmək olur: *əsir düşmək*, *vuruşmaq*, *atəş açmaq* və s.

Tədqiqatda terminlərin əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: 1.Terminlər xüsusi məfhumları adlandırır. 2.Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır, əsasən alınma elementlərdən ibarətdir.

Bununla yanaşı, burada neologizm səciyyəli terminlər haqqında da danışılır, neologizm və terminin fərqi izah olunur. Terminlərin əksəriyyəti neologizm olsa da, bütün neologizmlər termin deyil. Neologizmlər dilə sözalma prosesində daxil olur. Hər bir yeni termin yeni yarandığı dövrdə neologizm olsa da, sonradan o ayrı-ayrı elm sahələrində möhkəmləndikcə neologizm səciyyəsini itirir.

Dissertasiyanın II fəslinin 2-ci bölməsində "**Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı**" haqqında geniş şəkildə danışılır. Hər bir dilin terminoloji leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün ən məhsuldar mənbə dilin öz daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaradılmasıdır. Bu üsul tədqiq olunan dillərin terminoloji sisteminin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

M.F.Axundov, H.Zərdabi milli dildə terminologiyanın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdir. Terminoloji lügətlərin tərtibi M.F.Axundovu düşündürən məsələlərdən biri idi.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin terminoloji sistemində də həm dildaxili, həm də dilxarici meyllər mövcuddur. Dildaxili meyllər dedikdə söz yaradıcılığının vasitələri və dialektlər hesabına termin yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Dialekt və şivələrdən sözalma prosesi əvvəller çox güclü olmuşdur. Lakin ədəbi dil lügət tərkibini ehtiyac duyulan söz və terminlərlə ödədikcə həmin proses tədricən zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, dialekt və şivələr indi də termin yaradıcılığı mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır. Çünkü dialektlər elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə istifadə etmək mümkündür. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm millik, həm də ayri-ayrı dialektlərə məxsus dil faktorları üzə çıxır.

Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğu üçün bu dildə leksik şəkilçilərin mövqeyi aktivdir. *ma²* - riyazi terminlər: *vurma*, *bölmə*, *çixma*; hərbi terminlər: *vuruşma*, *atışma* və s.; *ış⁴* - *döyüş*, - *baxış*, - *çağırış*; *çı⁴* - *tankçı*, - *zenitçi*; *sız⁴* - *işsizlik*, - *çəkizislik*.

Özbək dilində isə aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığı prosesində iştirak edir: - *çi* - *temirçi*, - *sanoatçı*; - *ma* - *sepma*, *isitma*; - *laş* - *parçınlaş*, *çoklaş* və s.

"Özbək dilinin terminoloji sisteminin yaranmasında onun daxili imkanları mühüm rol oynayır. Özbək dili bütünlükə məhz daxili resurslardan asılıdır"¹

Termin yaradılma prosesi hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milli termin yaradıcılığı prosesində uğurlu terminlərlə yanaşı, uğursuz tapıntılar da ola bilər. Şübhəsiz ki, "uğursuz termin" adı altında alınma terminlər nəzərdə tutulur. Lakin alınma terminlərin hamısını uğursuz adlandırmaq qeyri-mümkündür. Terminin o zaman uğursuz saymaq olar ki, dildaşıyıcıları onu kor-koranə qəbul edir. Müasir termin yaradıcılığında alınmalar dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma prosesinə mane olur. Alınma termini qəbul etmək o zaman qənaətbəxş hesab etmək olmazdı ki, dil özü dialektlərin hesabına leksik tərkibini zənginləşdirir. Dialektlər isə bu cür sözləri yaratmaqda daha çətinlik çəkir.

Müasir dövrümüzdə nəinki iqtisadiyyatda, həmçinin təhsildə də böyük irəliləyişlər mövcudur. Təhsilə olan maraqlı, həm də əcnəbi dillə-

¹ Данияров Р. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент: 1982, с.70.

rə olan marağa, integrasiyaya gətirib çıxarır. Hərbi terminologiyada vəziyyət başqadır. Millilik kontekstində dayanan daha çox hərbi terminologiya oldu. Özbək dilində isə hərbi terminlər rus dilində olduğu kimi işlənir: *rota, polk, batalyon, praporşik*. Müstəqillik dövründə özbək dilində hərbi terminlərin milli terminlərlə (*yüzbaşı, onbaşı*) əvəz edilmə prosesi recipientlər tərəfindən qəbul edilmədi.

Dilimizdə bir sira tibbi terminlər mövcuddur ki, onların dildə və tətəndaşlıq hüququ qazanmışları deyil, alınma variantı daha çox işlənir: *vərəm, təzyiq, həkim, isitmə* terminlərinin *tüberkulyoz, davleniye, doktor, malyariya* kimi alınma variantları aktivdir.

Bu gün post-sovet məkanında Türksoy kimi mədəni bir təşkilatın yaranması bizə ümid verir ki, bu təşkilatın nəzdində ortaq terminoloji qurum yaranacaq və milli termin yaradıcılığının təkmilləşməsində müvafiq addımlar atılacaqdır.

Dissertasiyanın II fəslinin "**Alınma terminlər**" adlı III bölməsində həm ərəb-fars, həm rus-Avropa, həm də türk dillərindən alınan terminlər haqqında geniş şəkildə danışılır.

Hər bir dilin lügət tərkibində milli terminlərlə yanaşı, alınma terminlər də mövcuddur. Alınma prosesi mürəkkəb dil hadisəsidir və bu məsələyə tədqiqatçılar müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Alınma sözlər haqqında bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da, onun bir termin kimi düzgün anlamanın həlli müzakrələrə səbəb olmuşdur.

N.Xudiyev bu məsələdən bəhs edərkən yazır: "Bəzən «alınmalar» termini ilə "alınma söz" termini eyniləşdirilir. "Alınma" dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, "alınma söz" dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi başa düşülür. Belə ki, "alınma söz" anlayışının özü də "alınma" terminin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir."¹

"Alınma" və "alınma söz"dən başqa dilçilikdə bu anlaman ifadəsi üçün "əcnəbi söz", "alınmalar", "əcnəbi alınmalar", xarici söz" və "xarici alınmalar" kimi terminlər də formalılmışdır. T.Əfəndiyeva bu terminlər haqqında olan mənə fərqlərindən danışarkən fikrini belə şərh edir: "Əcnəbi" termini "alınma"ya nisbətən daha geniş mənaya malidir. Onun vasitəsilə həm assimiliyasiya olunmuş, həm də hələ bu prosesi keçirməmiş, lakin şifahi nitqdə və bədii dildə üslubi zəruriyyətlə əla-qədar istifadə edilən xarici dil ünsürlərini birləşdirmək olur"²

Azərbaycan və özbək xalqlarının tarix boyu başqa xalqlarla icti-

¹ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1991, s.5-6.

² Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, s.202.

mai-siyasi mədəni əlaqələri bu dillərin lügət tərkibinin zənginləşməsinə götərib çıxarmışdır. Bu cür şərait həm də özündə bilinqvizmi formalaşdırır. Bu xalqlar həmişə iki dillilik şəraitində yaşımlılar. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar.

Sözalmanın ikinci səbəbi dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Ancaq dil heç vaxt sözalma nöticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Tədqiq olunan dillərdə XVIII əsrə qədər ərəb və fars meylləri güclü olmuşdur. Bu dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrənə başlamışdır. Hələ əsrin əvvəllərində ərəb və fars mənşəli terminlərə ikili münasibət olmuşdur. Bəziləri qəliz, dilimizin qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən ərəb, fars söz və terminləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Beləliklə, termin yaradıcılığında dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinə mənfi təsir göstərən purizm cərəyanı meydana gəlmüşdür.

Tədqiqatda hər iki dil arasında olan fəqli terminlərə də toxunulmuşdur. Vəzifə adını bildirən "nazir" sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. *baş nazir, təhsil naziri*. Özbək dilində isə bu vəzifə üçün *vəzir* sözündən istifadə edirlər: *baş vazir – baş nazir; vazirlar maxkamasi – nazirlər kabinet*. Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyil. Müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibində bu sözə rast gəlməsək də, *vəzir* sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində şahın köməkçisi mənasında işlənir: *qara vəzir, baş vəzir*.

XVII əsrənə XX əsrə qədər rus və Avropa, XX əsrənə isə rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlərə meyl daha güclüdür. Həmçinin rus mənşəli terminlərdən başqa internasionalizmlər də bu dillərdə mövcuddur. Dissertasiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan və özbək dillərində terminlər aşağıdakı alınma şəkilçilərlə düzələrlər: Ərəb-fars mənşəli şəkilçilərlə düzələnlər: - at-ət, *iyyat, namə, - dar, - bi, şünas, - pərəst və s, məs, əməliyyat, əhvalat, avropapərəst, tədqiqat*.

Rus-Avropa mənşəli şəkilçilərlə düzələnlər: - *izm, - ist, ik, anti, ir, l və s, liberalist, antifaşist, formal, diplomatik*.

Tarix boyunca ərəb, fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir.

Müstəqillik illərində isə Avropa meylləri daha üstündür. Alınmalar isə ən çox iqtisadi sahədə özünü göstərir: *dizayn, makler, broker, al-yans, treyder və s.*

Dissertasiyanın III fəsli "**Terminologiyanın müasir vəziyyəti**" adlanır. "**Terminlərin yaranma üsulları**" adlı bölmədə hər iki dildə mövcud olan terminlərin yaranma üsulları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Dildə hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır.

Bu mənada terminlərin yaranması ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf və sairə ilə bağlıdır. Dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlidir.

M.Qasımovun fikrincə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: 1) Semantik; 2)Morfoloji; 3)Sintaktik; 4)Kalka; 5)Sözlərin ixtisarı və qısaldılması üsulu (abbreviatura)¹

R.Daniyarov da 5 üsulun olduğunu qeyd edir: 1)Semantik; 2)Morfoloji; 3)Sintaktik; 4)Leksik; 5) Fonetik²

Sözün semantikasının inkişafında bir sıra möişət sözləri ilə yanaşı, bəzi sözlərin mənasını genişləndirərək terminə çevrilməsi prosesi baş verir. Azərbaycan və özbək dillərinin möişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyır. Məsələn, *daraq* sözü ümumişlək söz kimi «saçı daramaq üçün dişli alət» mənasında işlədir. Hərbi termin kimi isə patronları yan-yana qoymaq üçün qutu deməkdir. Diş sözü orqan adını bildirməklə bərabər, texniki termin kimi də (çarxın dişi) işlənir. Bundan əlavə *balta*, *lampa*, *tava*, *qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi mövcuddur: *indikator lampasi*, *pərli balta* və s.

Özbək dilində "barmok" sözünün əsas mənası *əlin barmağı* deməkdir. "Barmok" sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə məna kəsb edir (*barmok vazni-heca vəzni*). Məs; *ricaqli barmok*, *xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində "barmok" sözü texniki termin kimi detalın adını bildirir. *Panjara*, *piçok*, *estik* sözləri də möişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki terminlardır.

Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərdə sözün ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məs, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termindir. Son zamanlar bazar anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəsb etmişdir. Bazar-mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də belədir. *Bazar iqtisodieti* termini bu dildə çox aktiv işlənir.

Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı tədqiq olunan dillər üçün çox məhsuldar bir üsuldur. Bu üsulla yaranan terminlər qüruluş etibarılı düzəltmədir və aşağıdakı leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Məs: - *lıq*⁴; - *suverenlik*, *müstəqillik*, - *dar*: *səhmdar*, *sərmayədar*; - *izm*: *nasionalizm* (millətçilik), *liberalizm* – (siyasi cərəyan); - *ist*: *modernist*, *liberalist*, -

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 121.

² Данияров Р. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент: 1982, с.70.

ik: *informatik, diplomatik*; - ç^t: *aranjimançı, zenitçi* və s.

Özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Terminlərin əmələ gəlməsində əsasən bu şəkilçilər fəallıq göstərir: -ma: *sepma, surtma*. Müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan - ma şəkilçisi XIV-XVI əsr abidələrindən öz başlangıcıını götürmişdir.

- lik: *davlatçılık, suverenlik*; -çı: *temirçi, montajçı*, -laş; *parçınlaş, çökləş*; qiç-texniki terminləri əmələ gətirir: *urqiç, korqiç*; -xona: *de-vonxona* və s. Tədqiqatda digər leksik şəkilçilərin də terminlərin əmələ gəlməsindəki rolu nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur.

Bu dillərdə elə terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəltmədir: *holding, shopinq, marketinq, kliring*. Bəzi terminlər də mövcuddur ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da quruluşca mürəkkəbdir: *tok-şou, super-market, biznesmen, şoumen*.

Sintaktik üsul. Azərbaycan və özbək dillərində terminlərin böyük bir qismini sintaktik üsulla yaradılan terminlər təşkil edir. Belə terminlər isə mürəkkəb söz və söz birləşməsi modelində formalıdır. Tədqiqatda bu yolla yaranan terminlər komponentlərinə görə qruplaşdırılmışdır: 1. Hər iki tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *biznesmen, mini-market, metrosity*; 2. I tərəfi rus, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər; *multimedia*. 3. I tərəfi Avropa, II tərəfi rus: *media-press, teleteks* və s.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, terminlər müxtəlif söz modelində formalıdır:

1. Sadə terminlər: *media, şou, departament, binokor*
2. Düzəltmə terminlər: *informatik, diplomatik, demokratiya*
3. Mürəkkəb terminlər: *şoumen, tok-şou, media-press*

4. Təyini söz birləşməsi formasında olan terminlər: *bank krediti, özəl sektor, beynəlxalq kredit, demokratik siyaset* və s.

Terminyaratma vasitələrindən biri də abbreviatura üsuludur. M.Qasımov abbreviatura üsulu ilə yaranan terminləri belə izah edir: "Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir."¹

Biz bu fikirlə razı deyilik. Müəllif belə hesab edir ki, abbreviatura sözə qənaət etmək üçündür. Əslində ixtisarlar sözə deyil, yazılışa qənaət edir. Abreviatura tələffüzü asanlaşdırır. Biz çoxmərtəbəli abbreviatura-ların əleyhinəyik. Çünkü onlar tələffüzü çətinləşdirir və dilə ağırlıq götürir.

Ixtisarların əsas növləri bunlardır: a) Hərfi ixtisarlar; b) heca ixtisarları; c) heca-söz ixtisarları. Hərfi ixtisarlar deyildikdə sözlərin

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 140.

baş hərflərindən düzəldilən sözlər nəzərdə tutulur: AMEA, YAP, TQDK, MOK, özb: DTM, VM, XTV. Heca ixtisarları ilə terminlər yaradılar kən müxtəlif sözlərin başlangıç hissələri götürülüb, bir söz hələndə birləşdirilir: *Naft klinik. On klinik, kombat, intermed*. Heca-söz ixtisarları ilə terminlər yaradılar kən sözlərdən birinin başlangıç hissəsi almıb bütöv sözə birləşdirilir: *AzPetrol, Mass-Media, AzərBiznes*.

Termin yaradıcılığı yollarından biri də kalka üsuludur. Qeyd etməliyik ki, kalka sözalma prosesi deyil, sadəcə olaraq hərfi tərcümədir.

M.K.Dmitriyev və N.Şanski kalkanın alınma olduğunu deyil, onun dilin daxili imkanları hesabına yaranan vahidlər olduğu fikrini müdafiə edirlər.¹

Kalkaetmə bilinqvizm şəraitində müəyyən leksik vahidlərin həm struktur, həm də semantik uyğunluğunu öyrənən bir üsuldur. Bu üsulla yaranan sözlərdə əsas cəhət kalkaların tərcümə olunan variyantlarının başqa dildə olmasına.

Özbək dilində kalkaetmə prosesinə əsasən mürəkkəb söz və söz birləşmələri də cəlb olunur. Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur: 1. Struktur kalkalar; 2. Semontik kalkalar

Struktur kalka dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfemin kalka edilməsi nəzərdə tutulur. Semontik kalka etmə zamanı isə əsasən möişət sözləri kalka edilir.²

Tədqiqatda struktur kalkaların bir sıra xüsusiyyətləri göstərilmişdir: 1. İki sözdən ibarət olan terminlərin II tərəfi kalka edilir: *onepativnaya pauza – əməliyyat pauzasi*. 2. İkisözlü terminlərin I tərəfi kalka edilir: *ruchnoy tormoz- əl tormozu* və s.

«Terminlərin müasir vəziyyəti» adlı II bölmədə ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlər toplanmış və müstəqillik illərində dilimizə daxil olan terminlər haqqında məlumatlar vermişdir.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağ, Ermənistan münaqişesinin başlanması tarixi təbəddülatın başlangıcı oldu və məhz belə bir gərgin şəraitdə - 1991-ci ildə Azərbaycan Milli müstəqilliyini elan etdi. Müstəqillik dövründə dilimizin funksional imkanlarının artması terminoloji leksikanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir.

Azərbaycan terminologiyasının inkişafını beş əsas mərhələyə bölmək olar: 1. Anadilli ədəbiyyatın başlangıcından XVIII əsrə qədərki

¹ Xudiyev.N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1991, 219 s.

² Данияров Р. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка док.дисс. наук. Тошкент: 1982, с.186-204.

dövr (ərəb və fars mənşəli terminlər). 2. XVIII əsr dən XIX əsrin I yarısı 1813-cü il Gülüstan sülh müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr (rus mənşəli terminlər). 3. XIX ərin əvvəllərindən - 1920-ci ilə qədərki dövr (Avropa mənşəli terminlər). 4. 1920-ci ildən 1989-cu ilə qədərki dövr (Bu mərhələdə vasitəli terminlərin axını başlayır. Rus dilli və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər). 5. Müstəqillik mərhələsi.

Müstəqillik xalqın oyanış və dirçəliş mərhələsidir. Bu dövrü səciyyələndirən mühüm əlamətlərdən biri budur ki, terminoloji sistemdə antirus meyli güclənməyə başlayır. Müstəqillik dövründə dilə daxil olan alınmaları 2 qrupa bölmək olar: 1. Məcburi alınmalar; 2. Zəruri alınmalar

Tədqiqatda məcburi alınmaların dilə gəlməsinin bir sıra səbəbləri göstərilmişdir. Qeyd olunur ki, 1992-ci ildən başlayaraq istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda xarici təşkilatlar, firmalar, iş adamları fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu sahələr o qədər çoxcəhətli idi ki, istər-istəməz bu dillərə külli miqdarda məcburi terminlər daxil oldu. Türkiyə və Avropanın həm elektron, həm də yazılı mətbuatının nüfuzunun genişlənməsi nəticəsində Azərbaycan və özbək mətbuatı məcburi alınmalarla yükləndi. Belə alınmalar içərisində leksik səviyyəsi başa düşülməyən, yabanı səslənə sözlər daha çoxdur: *Caspian shop, Bank of Baku, simpriz, medservice, medclub, seans, xaus* və s.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində yazılır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir"¹

Bu maddənin qəbul olunması dilimizə qarşı olan ən böyük diqqətlərdən biridir. Konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunmasına baxmayaraq şəhərimizdə fəaliyyət göstərən xarici firmalar Konstitusiyasının bu maddəsini tez-tez pozurlar. Azərbaycana gəlib hər hansı bir sahəyə kapital qoyan şirkət sahibləri Azərbaycan dilini öyrənməyə məcbur edilməlidir. Dilimizə göstərilən bu bigənəliyin ucbatındandır ki, bu gün şəhərimizin küçələrindəki reklam lövhələrində, müəssisə və təşkilatlara verilən adlarda millilik duyulmur: *ANS, Space, Lider, Debut bank* və s.

Müasir dövrdə dilimizə daxil olan terminlərin II qrupu zəruri alınmalardır. Müstəqilliyini əldə etmiş keçmiş sovet respublikaları ordu quruculuğu, dağlımış iqtisadiyyatın bərpası kimi zəruri problemlərin qarşısında qaldılar. Bu problemləri həll etmək üçün ilkin növbədə

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: Bakı: Azərbaycan Respublikasının "Kitab cəmiyyəti" və "AZİN"-tcroy firması, 1996, s. 6

onların terminologiyasını yaratmaq zəruridir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın suverenlik əldə edənə qədər müstəqil ordusu olmamışdır. Respublikada müstəqillik illərində hərb işinin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq bu sahəyə aid milli dil vahidləri formalasdı. Hərbi terminlərin yaradılmasında dilin milli bazasının imkanları obyektiv varlığını tapdı. Beləliklə, Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasının yaradılmasına səy göstərildi: *proporsik-gizir; ser-jant-çavuş, polk-alay, vzvod-taqim* və s.

1991-ci ildə milli müstəqillik əldə edən respublikalarda yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün şərait yarandı. İqtisadi terminolojiya bir sıra alınma terminlərlə zənginləşdi. Tədqiq olunan dillərdəki terminləri aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar: İqtisadi terminlər: Azərb: *menecment, biznes, biznesmen, audit, auditor, divident, kliring, tender, meneccer* və s. özb: *menejment, biznes, biznesmen, bank tizimi, menejer, divident*.

İctimai-siyasi terminlər: Azərb: *prezident, reglament, blok, sivil yol, bürokratiya, rezident, mer, proporsionar, piket*; özb: *prezident, vitse prezident, prezident devonxonasi, cihad, sammit, sivil* və s.

Elm və təhsil terminləri: Azərb: *magistr, magistratura, bakalavr, test, test üsulu, eksperimental üsul, kompüter, fayl, disket* və s.; özb: *maqistr, magistratura, test, test sinovları, bakalavr, kompyuter* və s.

İdman terminləri: Azərb və özb: *manej, futzal, matç, biqbol, sauna, korner* və s.

Mədəniyyət terminləri: Azərb və özb: *şou, şoumen, disk, mini disk, kompakt disk, prodişser, star, tok-şou* və s.

Kütləvi informasiya terminləri: *media, mediabazar, juri, forum, bri-finq, blits, miraj-media* və s.

Bununla yanaşı, reklamların dilində aşağıdakı alımlamala rast gəlinir: *İdeal, dizayn, "Monolit" MTK, AzPrint, Bekond, Beko, "Pantamo" geyim mağazası, Baksell, Azercell* və s.

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər əsasən leksik yolla yaranır, mənşəyinə görə isə Avropaya daha çox meyl edir.

Dissertasiyanın əsas müddəalarını ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaranma prosesindəki meyllərin müqayisəli səpgidə öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlardandır.
2. Müasir dövrdə xalqların ictimai-mədəni həyatında baş verən köklü dəyişikliklər, eləcə də digər xalqlarla qurulmuş əlaqələr

nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası alınma terminlər hesabına zənginləşmişdir. Belə terminlərin qeydə alınması və onların tədqiqi dilçiliyin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmalıdır.

3. Azərbaycan dilində terminologiyanın tədqiq tarixinə nəzər saldıqda bu nəticəyə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı sahələrlə bağlı bir sıra monoqrafiyalar yazılsada, bu gün iqtisadiyyat, siyaset və mədəniyyət sahəsində külli miqdarda yeni terminlərin yaranması ilə əlaqədar həm monoqrafiyalara, həm də lügətlərə böyük ehtiyac vardır. Həm Azərbaycan, həm də özbək dilçiliyində terminoloji lügətlərin hazırlanması qənaətbəxş olsa da, yaxşı oları ki, iki-dilli və çoxdilli izahlı terminoloji lügətlərə daha çox üstünlük verilsin. Bununla yanaşı, bütün sahələr üzrə terminoloji lügətlərin yeniləşməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu yeniləşmə zamanı lügətlərin söz fondunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir.
4. Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, özbək dilçiliyində sahə terminologiyasına daha çox üstünlük verilməsinə baxma-yaraq 1991-ci ildən bu günü övrə qədər tarixi təbəddülətlə əlaqədar yaranan terminlərlə bağlı dərin analitik təfəkkürə əsaslanan monoqrafiyalar yazılmalıdır.
5. Araşdırduğumuz tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilikdə termin və söz problemi müəyyən mənada öz həllini tapmışdır. Lakin termin və söz problemini birdəfəlik həll etmək üçün metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar yazılmalı, vaxtaşırı elmi konfranslar keçirilməli və bu məsələ tədqiqat obyektinə çevrilib elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilməlidir.
6. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilinin tarixinə nəzər saldığımız zaman aydın şəkildə görürük ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu dillərin terminoloji sistemi həm ərəb-fars dilləri, həm də öz daxili imkanları hesabına formallaşmışdır. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığında ərəb-fars dillərinin mövqeyi zəifləyərək yerini rus dilinə vermişdir.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər purizm hökmranlıq etmiş, yalnız dilin daxili imkanları hesabına termin yaradılmasına çalışılmışdır. Yetmiş illik sovet imperiyası zamanında rus dili yenə də üstünlük əldə etmişdir. Müstəqillik illərində isə bu üstünlük Avropa dillərinə keçdi. Beləliklə, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma tendensiyası zəifləyir və boşluğu alınma terminlər doldurur.

7. Azərbaycan və özbək dillərinin lügət tərkibi öz daxili imkanları ilə yanaşı, alınma sözlər hesabına zənginləşir. Çünkü dilin lügət

tərkibi dilçilik statistikasına görə daim inkişaf edir və yeniləşir. Tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik illərində terminlər leksik yolla yaranmağa daha çox meyl edir.

8. Terminlərin öyrənilməsi prosesində onların həm sahələrə, həm də mənşeyinə görə qruplaşdırılması zəruridir.
9. Terminlərin müasir vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həm Azərbaycan, həm də özək dillərində külli miqdarda məcburi terminlər işlənir.
10. Dilin saflığı uğrunda mübarizəyə təkcə alımların qoşulması kifayət deyildir. Bu yolda həm mətbuat, həm də adı vətəndaşlar mühüm rol oynamalıdır. Dil hər bir xalqın varlığıdır. Öz mənəvi varlığını qorumaq istəyən hər bir xalq ilk növbədə dilini qorunmalıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıda göstərilən çap əsərlərində öz eksini tapmışdır:

1. Müstəqillik illərində Türk dillərində yaranmış terminlər // Tədqiqlər 3, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: Kitab aləmi, 2003, s.98-99.
2. Söz və termin məsələsi haqqında// Tədqiqlər 4, Bakı: Elm, 2003, s.303-305.
3. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində alınma terminlər// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gənc Alımların (aspirantların) elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2003, s.279-280.
4. Terminlərin müasir vəziyyəti/// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aspirantların elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2004, s. 304-305
5. Azərbaycan və özək dillərində terminoloji lügətlərin inkişaf tarixi //Tədqiqlər 1, Bakı: Elm, 2004, s.261-263.
6. Azərbaycan və özək dillərində terminlərin inkişaf yolları //Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2004, s. 157-159.
7. Neologizm və termin //Pedaqoji Universitetin xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası 2, Bakı: 2004, s.63-65.
8. Azərbaycan və özək dillərində terminlərin yaranma üsulları //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri: Humanitar Elmlər /seriyası 2, Bakı: 2005, s.133-136.
9. Azərbaycan və özək dillərində terminoloji lügətçilik məsələsi //Dilçilik məsələləri 2(3), 2005, s.110-113.
10. Azərbaycan və özək dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi //Tədqiqlər 1, Bakı: Nurlan, 2006, s.207-211.
11. Müstəqillik illərində Azərbaycan və özək dillərində alınma terminlər //Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin xəbərləri: Humanitar Elmləri seriyası 1, Bakı: 2006, s.124-129.
12. Azərbaycan və özək dillərində söz və terminin - fərqləndirilməsi məsələsi //Elmi axtarışlar (XIX buraxılış), Bakı: Səda, 2006, s.75-78.

Т.Ч.Шукюрова

**Основные тенденции терминотворчества в языках
тюркских государств, обретших независимость
(на материале азербайджанского и узбекского языков)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в сравнительном плане привлечена к исследованию терминология азербайджанского и узбекского языков.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В части диссертации под названием «Общая характеристика работы» обосновывается актуальность темы исследования и даются сведения о целях и задачах, научно-теоретической и практической значимости, методах, научной новизне, апробации и структуре работы.

Во введении говорится об общественно-политических, культурных и научных связях Азербайджана и Узбекистана.

В первой главе под названием «Пути развития и история изучения терминологии в тюркских языках» в определённой последовательности прослежены терминологические системы азербайджанского и узбекского языков, изучены первые терминологические словари и даются сведения о словарях, вышедших в период независимости.

Вторая глава диссертации называется «Основные тенденции терминотворчества в азербайджанском и узбекском языках». В этой главе главное внимание уделяется основным тенденциям терминотворчества в изучаемых языках. Здесь также подробно рассматриваются термины, заимствованные из арабского, персидского, русского и других европейских, а также тюркских языков.

В третьей главе под названием «Современное состояние терминологии» в сравнительном плане анализируются пути терминообразования в обоих языках. Кроме того, термины, заимствованные нашим языком в период независимости, исследованы соответственно различным областям.

В конце диссертации даны заключение и список использованной литературы.

**The principal tendencies of term-creation in the
languages of Turkish states which got the independence
(on the basis of the materials of the
Azerbaijani and Uzbek languages)**

SUMMARY

In the dissertation for the first time the terminology of the Azerbaijani and Uzbek languages are investigated in comparative aspect.

The dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion and a list of the used literature.

In the part of the dissertation entitled “The general characteristics of the work” the actuality of the theme is being based and the informations about the aims and the tasks, theoretical and practical significance, methods, scientific novelty, approbation and the structure of the work are given.

In the introduction the social-political, cultural and scientific relations between Azerbaijan and Uzbekistan are revealed.

The first chapter entitled «The ways of development and the history of investigation of terminology in Turkish languages» in the definite succession the terminological systems of the Azerbaijani and the Uzbek languages have been traced and first terminological vocabularies are considered and the informations about the vocabularies published in the period of independence are given.

The second chapter of the dissertation is called «The principal tendencies of term-creation in the Azerbaijani and Uzbek languages». In this chapter the main consideration is given to the principal tendencies of term-formation in the investigated languages. Here also the borrowings from Arabic, Persian, Russian and other European and Turkish languages are investigated.

In the third chapter entitled «The modern state of terminology» the terminological systems of both languages are analysed in comparative aspect. Besides that the terms which were borrowed by our language in the period of independence are analysed according to different spheres.

In the end of the dissertation the conclusion of the research work and a list of the used literature are given.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ШУКЮРОВА ТАРАНА ЧЕРКЕЗ кызы

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ТЕРМИНОТВОРЧЕСТВА
В ЯЗЫКАХ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ,
ОБРЕТШИХ НЕЗАВИСИМОСТЬ
(на материале азербайджанского и узбекского языков)**

10.02.06 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ – 2006